

DVĚ VERZE POJMOVÉHO RELATIVISMU

Tomáš MARVAN

TWO VERSIONS OF CONCEPTUAL RELATIVISM

The paper distinguishes between various versions of conceptual relativism and tries to reduce their number to two final alternatives: those of weak and strong conceptual relativism. The author argues that while a weak, pluralist version of conceptual relativity might be acceptable, the stronger version, as defined in the paper, cannot be coherently formulated. The argument of the paper draws on recent criticism of conceptual relativism by Anthony Brueckner, and tries to extend it further.

Článek rozlišuje několik verzí pojmového relativismu a snaží se zredukovat jejich počet na dvě výsledné alternativy: na verzi slabého a silného pojmového relativismu. Autor dokazuje, že zatímco mírnější, pluralistickou verzi pojmové relativity lze přijmout, její silnější verzi, tak jak je definována v tomto článku, nelze koherentně zformulovat. Argumentace článku navazuje na nedávnou kritiku pojmového relativismu z pera Anthony Bruecknera, a snaží se ji dále rozvést.

I

Filosofové si občas rádi pohrávají s myšlenkou, že existence odlišných kultur a jejich kognitivních praktik podporuje teze pojmového relativismu, a to především tvrzení, že členové těchto odlišných kultur užívají odlišná „pojmová schémata“ než my.¹ Vidí svět jiným způsobem, dělí svět do jiných základních kategorií, připisují věcem jiné atributy než my. Tutéž myšlenku lze samozřej-

¹ Termín „pojmové schéma“ vymezuje Blackburnův **Oxfordský slovník filosofie** takto: „Obecný systém pojmů, jejichž pomocí organizujeme své myšlenky a vjemy. K význačným prvkům našeho běžného pojmového schématu patří prostorové a časové vztahy mezi událostmi a přetrvávajícími objekty, kauzální vztahy. Jiné osoby, smysluplné promluvy druhých atd. Nahlížet svět jako něco, co obsahuje tyto věci, znamená sdílet tuto část našeho pojmového schématu.“ ([1], <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t98.000471>) Tato formulace sice zdaleka není vyčerpávající, podává však alespoň základní informaci o typu problémů, které se v debatách o pojmových schématech diskutují: čím jsou pojmová schémata vlastně tvořena, co organizují, jak se mohou lišit?

mě vyjádřit i diachronicky, s odkazem na to, že v jiných historických epochách byly pro popis světa využívány jiné konceptuální nástroje. Taková teze sice může na první pohled působit provokativně, domnívám se však, že při pečlivější úvaze se toto zdání rychle rozplyne. Uvedu jeden až nepochopitelně populární příklad: i kdyby bylo faktem, že eskymáci používají desítky výrazů pro sněh,² nevidím, že by z toho plynulo cokoli přínosného pro filosofické úvahy o relativitě pojmů. Naopak, je to podle mne jen jeden z mnoha dokladů těžko zpochybnitelné skutečnosti, že každý přirozený jazyk se vyvíjí v určitém prostředí, takže obsahuje mimo jiné též prostředky přiměřené pro popis tohoto prostředí. Tento druh konceptuální rozmanitosti se stává filosoficky zajímavým teprve tehdy, ptáme-li se, zda může některý jazyk vyjadřovat takové množství pro nás neuchopitelných pojmů, že by v důsledku toho nebyl z naší vlastní perspektivy interpretovatelný. Jinde³ jsem se snažil dokázat, že takové jazyky skutečně mohou existovat, což je v dnešní filosofii zjevně menšinový názor; o tento problém tu ale nejde.

Přiměřeně provokativní pojmově relativistická teze musí naše intuice napadnout hlubším způsobem než pouhé konstatování, že každý jazyk disponuje specifickou sadou termínů, které nemají přesné protějšky v jiných jazycích. Ze dvou důvodů je ale těžké nabídnout nějakou přehlednou formulaci radikálního konceptuálního relativismu. Za prvé, je mimořádně obtížné, ne-li nemožné, najít konkrétní příklady takové pozice v literatuře. Studium klasických pramenů⁴ k problému vede spíš k závěru, že „radikální konceptuální relativista“ je filosofická fikce, podobná fiktivnímu „radikálnímu skeptikovi“; filosofové, kteří proti těmto pozicím vystupují, vystupují spíš proti možné filosofické pozici než proti reálnému protivníku. A za druhé, pozice radikálního relativismu je sama o sobě natolik problematická, že je těžké nabídnout nějakou její srozumitelnou podobu. V tomto článku tedy znovu použiji svou nedávnou formulaci, v níž jsem se pokusil vystihnout hlavní motivaci konceptuálně relativistické úvahy.⁵ Radikální pojmový relativista chce dokázat, že existence odlišných pojmových schémat dokládá omezenou platnost některých tvrzení, například tvrzení západní vědy; některá tvrzení vědců jsou pravdivá jen „pro nás“, nikoli pro uživatele konkurenčních pojmových schémat, protože v rámci těchto schémat nemusí být tato tvrzení přijatelná.

² Tento názor je ve skutečnosti velmi problematický, viz [11]

³ Srov. [10].

⁴ Viz především [12], [3], [6] a [7].

⁵ Viz [9].

V závislosti na celkovém smýšlení může tato teze u někoho vzbudit frustraci, u někoho nadšení. V tomto článku chci podpořit názor, že obě reakce jsou chybné. Teze silné pojmové relativity podle mne nedává dobrý smysl. Problém silného pojmového relativismu spočívá v tom, že chce sloučit téma radikální odlišnosti v perspektivě na svět s tématem zpochybnění univerzální platnosti určitého typu výpovědí, například právě vědeckých tvrzení. Domnívám se, že myšlenka více či méně alternativních hledisek na svět je obhajitelná nanejvýš v podobě teze o možné pojmové rozmanitosti (resp. v podobě „pojmového pluralismu“). Pokus o její zesílení v tezi pojmové relativity podle mne vede k neudržitelné a odhalitelné konfúzi. Jedním z cílů mého článku je pojmenovat tuto konfúzi a oddělit silnou a slabší (pluralistickou) verzi relativismu.⁶ Z populární relativistické myšlenky navrhu zachovat prvek možné konceptuální rozmanitosti, ale odmítnout návrh, že případná existence jiných pojmových prostředků než těch, které při popisování a vysvětlování světa používáme my, představuje relevantní evidenci pro otázku omezené platnosti našich vlastních výsledků.

Hlavním cílem tohoto článku je tedy posouzení struktury teze radikálního pojmového relativismu. Abych takové posouzení vůbec mohl provést, budu zde předpokládat, že skutečně dává smysl hovořit o rozdílných pojmových schématech (chápaných jako rozdílné konceptuální perspektivy na svět), vyjádřených v některém přirozeném jazyce.⁷ Tato pracovní hypotéza je diskutabilní, ale vyrovnat se s ní přímo by si vyžádalo jiný typ úvah než ten, který rozvedu níže.⁸ V rámci tohoto článku půjde, jednoduše řečeno, o některé centrální verze pojmově relativistických tezí, které se za předpokladu této vstřícné pracovní hypotézy nabízejí, a především o konceptuální problémy s nimi spojené. Stále probíhající debaty o konceptuálním relativismu trpí nejasným vymezením základních předpokladů, takže považuji za přínosné zpřehlednit základní pojmové pole, v němž se tyto debaty zpravidla odehrávají.

Domnívám se, že pokud možno abstraktní popis struktury pojmového relativismu prospěje porozumění věci lépe, než historizující přístup plný kon-

⁶ Systematickou, i když občas dost povrchní, obhajobu pojmového pluralismu podává Michael P. Lynch [8]. Zajímavý titul, s nímž jsem se seznámil až po dopsání tohoto článku, představuje také [4] – viz mou recenzi v tomto čísle *Organonu F*

⁷ V přirozených jazycích, na rozdíl od těch formálních, nelze libovolně přiřazovat pojmy jednotlivým výrazům. Pro formálně chápané jazyky tedy není nepřekonatelný konceptuální relativismus vůbec formulovatelný, protože terminům dvou formálních jazyků lze jednoduše přiřadit stejnou „interpretaci“, tj. nechat jejich termíny vyjadřovat zcela tytéž „pojmy“

⁸ Relevance následujících odstavců pro tento typ úvah je však podle mého názoru zjevná. Prokáže-li se, že některé varianty konceptuálního relativismu nejsou vůbec formulovatelné ani za takto liberálních podmínek, jejich další zkoumání se mi jeví jako zbytečné.

krétních (a často velmi barvitých) příkladů skutečné či jen domnělé pojmové odlišnosti; použijí tedy, pro ilustraci, jen jeden příklad z novější kulturně-antropologické literatury. Aktéry následujícího článku jsou: mluvčí Meno, uživatel pojmového schématu Γ , mluvčí Nemo, uživatel pojmového schématu Δ , výrok v , pojem p (tvořící součást v) a operátor negace (\sim).

II

Existuje postoj, který by měl být poznávacím znakem obhájců radikálního pojmového relativismu? Výše jsem uvedl, že radikální pojmový relativista chce prokázat omezenou platnost určitého souboru tvrzení. Současný americký filosof Anthony Brueckner podle všeho přijímá tento pohled na věc. Onen poznávací znak radikálních pojmových relativistů totiž specifikuje v následující otázce: Může konceptuální relativista konzistentně vypracovat myšlenku, že určitý výrok (třeba v) je *vzhledem* k jednomu schématu pojmu (Γ) správně brán za pravdivý a *vzhledem* k jinému schématu (Δ) správně brán za nepravdivý?⁹ Nějaká obdoba teze, že právě toto možné je, by podle Bruecknera měla být nezbytnou součástí každého radikálního pojmového relativismu. Jeho modifikovaná verze, totiž požadavek, aby významy některých termínů obsažených ve výrocih byly relativní k určitému schématu pojmu, vede jen k poměrně slabému druhu relativismu, resp. ke zmiňovanému pojmovému pluralismu. Důvod? Můžeme si představit situaci, kdy schéma Γ disponuje určitým konceptuálním prostředkem, třeba naším pojmem p , který schéma Δ postrádá – a v tomto smyslu pak tedy můžeme prohlásit, že pojem p má obsah jen relativně ke schématu Γ . Je-li však p součástí výroku v , je evidentní, že v není v Δ vůbec formulovatelný, takže nemá smysl ptát se ani na jeho pravdivostní hodnotu v rámci Δ , a tudíž si v takové situaci nelze klást ani Bruecknerovu otázku.

To je ale z pohledu našeho radikálního pojmového relativisty prohra. *Raison d'être* jeho teze přece spočívá ve zpochybnění univerzální platnosti určitého souboru výroků o světě (typicky: našich vlastních tvrzení o povaze světa a jeho stavech). Pokud ale výrok v není v určitém schématu formulovatelný, neřká to ještě samo o sobě nic o platnosti či neplatnosti daného výroku ve schématech, která jeho formulaci připouštějí (a k nimž se může řadit naše vlastní schéma). Pojmový relativista prostě potřebuje silnější tezi – a Brueckner mu ji ve své otázce nabízí. Typickou ukázkou pojmového relativismu by

⁹ Srv [2], zejm 297. Návrh tohoto autora pokládám za vhodný především proto, že specifikuje jinak vágní pojetí „odlišnosti“ dvou pojmových schémat

tak byl případ, kdy by náš výrok v , který je považován za pravdivý v rámci našeho vlastního pojmového schématu, byl odmítán jako nepravdivý v nějakém konkurenčním schématu.¹⁰

Na základě této úvahy lze předběžně načrtnout čtyři verze pojmového relativismu:

(i) *slabý sémantický relativismus*, podle něhož má výrok v obsah pouze ve schématu Γ , ale v Δ není vůbec formulovatelný, protože Δ nedisponuje p ,

(ii) *silný sémantický relativismus*, podle něhož má v (a jeho součást pojem p) obsah jak v Γ , tak v Δ , avšak v obou případech je tento obsah individuován jiným způsobem, takže p v Γ se v něčem liší od p v Δ ,

(iii) *slabý alethický relativismus*, podle kterého odlišná pojmová schémata vzhledem ke svým odlišným pojům „generují“ odlišné pravdy, tzn. např. v je v Γ pravdivé, v Δ však není vůbec formulovatelný, protože Δ (stejně jako v (i)) neobsahuje p (a naopak v jiných případech), a konečně

(iv) *silný alethický relativismus*, podle kterého se pravdivostní hodnota výroku v může měnit v závislosti na tom, v jakém pojmovém schématu je určena.

Nyní trochu nenáročně kombinatoriky, která ukáže, jestli lze počet konceptuálních relativismů zredukovat. Bylo by absurdní slučovat do jedné teze verze (i) a (ii) nebo (iii) a (iv); nelze slučovat ani verze (i) a (iv) nebo (ii) a (iii). Verzi (i) lze oproti tomu bez problémů sloučit s verzí (iii) – přesněji řečeno, verze (iii) předpokládá verzi (i). Dospěli jsme tedy k první přípustné redukci. Tomuto spojení dvou slabších verzí relativismu tedy můžeme říkat prostě *slabý pojmový relativismus* (a ten lze podle mne ztotožnit se zmiňovaným pojmovým pluralismem). Zbývá tedy vyřešit otázku, co říci o vztahu tezí (ii) a (iv), tedy o analogické otázce, lze-li konzistentně formulovat jednotnou tezi silného pojmového relativismu – a pokud ano, pak v jaké podobě.

III

Odpověď na tuto otázku závisí na tom, jak silně budeme konstruovat tezi (iv). Podle krajní formy varianty (iv) je obsah výroku v zcela totožný v obou odlišných schématech pojmů a liší se výhradně jeho pravdivostní hodnoty. Platnost krajní formy teze (iv) by pojmového relativistu – tak jak mu rozumím

¹⁰ Předpokládáme, že v je z nějakého důvodu tvrzením klíčového významu, a proto přitahuje pozornost relativisty

v tomto článku – maximálně uspokojila, protože by představovala důkaz jen lokální platnosti našich vlastních tvrzení (pro nás je v pravdivý, pro někoho jiného nemusí být). Je s ní však spojen následující problém, který se týká individuace obsahu výroku v . Návrh, aby obsah výroku zůstal v určitém smyslu tentýž napříč konceptuálními schémata ve smyslu teze (iv) je esenciální přísadou silného konceptuálního relativismu. Kdybychom totiž změnili taktiku a řekli, že Meno tvrdí v a Nemo za stejných okolností tvrdí $\sim v$, přičemž obsah v je v obou případech zásadně odlišný, začali bychom pronášet nesmysly. Nebylo by totiž možné zdůvodnit, proč je v obou případech použito totéž označení, v , když se mají obsahy obou výroků tak dramaticky lišit. Pokud však obě tvrzení v budou mít v rámci obou pojmových schémat skutečně zcela totožný obsah, nejenže se ztratí spojení mezi tezemi (ii) a (iv), ale navíc se stane záhadou, jak může mít výrok s totožným pojmovým obsahem opačné pravdivostní hodnoty. I když ale zmírníme podobu teze (iv), tj. pokusíme se sloučit (iv) a (ii), a budeme požadovat jen to, aby byl obsah obou výroků nikoli totožný, ale, řekněme, relevantně podobný, problém s individuací pojmového obsahu v nezmizí. Proč totiž užívat stejné označení v , když obsah tohoto výroku bude sice v obou případech „relevantně podobný“, ale přesto se bude nějak lišit?

Používat stejné označení (např. v) ve vztahu k oběma pojmovým schémataům by ve skutečnosti znamenalo používat jednoduchý trik, jak zdánlivě dosáhnout silné konceptuální relativity. Vezměme si slibovanou ilustraci z kulturní antropologie. Martin Hollis a Steven Lukes upozorňují na to, že novoguinejští Karamové řadí pod svůj termín „yakt“ některé ptáky a také netopyry, ale nikoli již třeba s pštrosy spřízněné kazuáry.¹¹ My ale, na rozdíl od Karamů, řadíme kazuáry k ptákům. Zdálo by se tedy, že můžeme tento příklad chápat jako instanci mírnější varianty kombinace (ii) a (iv): za této situace totiž není problém nalézt výrok, který bude mít v obou konceptuálních schématech (v tom našem a v tom, které používají Karamové) relevantně podobný konceptuální obsah, ale přesto bude v jednom schématu pravdivý, ve druhém nikoli. Tímto výrokem může být například:

(v) „Kazuár je pták“,

kteří bude v našem schématu pravdivý, ve schématu Karamů nikoli – za předpokladu, že budeme termín „yakt“ překládat termínem „pták“. Tento fakt ale ve skutečnosti ještě více prohlubuje skepsi ohledně návrhu, abychom v případech obou schémat používali totéž označení v . Takový překlad výroku

¹¹ [5], 6.

v do jazyka Karamů je totiž zjevně nepřesný – extenze pojmů yakt a pták si neodpovídají, což samozřejmě víme od samého začátku. Jediným smysluplným řešením by tu podle mého názoru bylo považovat daný příklad jen za instanci slabého pojmového relativismu, přičemž náš výrok v by byl chápán jako relevantně podobný, ale přesto odlišný výrok v' v karamském pojmovém schématu.

Silný pojmový relativista je tedy postaven před následující dilema: odmítne-li variantu (ii) a přijme jen variantu (iv), musí zároveň nějak vysvětlit, jak může výrok s *tímtéž* obsahem přijímat *opačné* pravdivostní hodnoty; pokusí-li se naopak sloučit (ii) a (iv) do jednotné teze silné relativity, bude jen těžko vysvětlovat, proč užívá vzhledem k odlišným pojmovým schématům tatáž označení (rozuměj v a p). Radikální konceptuální relativista má, jak se zdá, na výběr mezi dvěma velice neatraktivními pozicemi.

IV

Zkusme nicméně najít nekomplikovaný příklad, kdy se bude v téže situaci *skutečně* tvrdit v i $\sim v$. Meno pohlédne k oknu a prohlásí: „Prší“. Nemo s ním nesouhlasí: „Neprší“. Meno tvrdí, že prší, protože to vyplývá z jeho souboru přesvědčení o povaze deště a o tom, že se právě nachází v situaci, jejíž povaha přítomnosti deště nasvědčuje. Nemo naopak tvrdí, že neprší, což pro něj vyplývá z obdobného souboru přesvědčení, jaký zastává Meno, obohaceného ale navíc o klíčové přesvědčení, které ho vede k závěru, že neprší – může jít třeba o přesvědčení, že Menův soused extravagantním způsobem zalévá záhon. Dostáváme se tak konečně k příkladu situace, kdy dvě osoby tvrdí, navíc za stejných empirických podmínek, v i $\sim v$, přičemž obsah v je pro oba zcela totožný.

Tento příklad však očividně nesplňuje dvě základní podmínky, které by z něj učinily příklad radikální konceptuální relativity. Za prvé, v uvedeném příkladu se liší jen soubory přesvědčení Mena a Nema. Jejich pojmy, alespoň ty relevantní pro daný příklad, zůstávají stejné. A za druhé, hlavní problém příkladu spočívá v tom, že Menův výrok není pravdivý, takže nesplňuje kritéria Bruecknerovy otázky. Brueckner se totiž ptá na situaci, kdy je tentýž výrok *správně* brán za pravdivý i za nepravdivý, vzhledem k příslušným schématům.

Další problém pak samozřejmě spočívá i v tom, že uvedený příklad se zaměřuje na momentální vjemovou situaci, která sice může Mena na chvíli zmást, ale nemá potenciál k rozvinutí trvalé odlišnosti dvou perspektiv na tutéž situaci. Je tedy třeba poukázat na situaci, v níž budou Meno a Nemo

trvale nesouhlasit ohledně pravdivostní hodnoty výroku v , a navíc oba *správně* (vzhledem ke standardům svého konceptuálního schématu). Přiznávám, že nevím, jak této situace dosáhnout.

V

K výčtu problémů silného pojmového relativismu lze stručně přidat ještě jeden. Ten se týká požadavku, aby odlišná schémata *pravdivě* tvrdila v i $\sim v$. V Bruecknerově charakteristice radikálního pojmového relativismu je požadováno, aby konceptuální schéma, které konkuruje tomu našemu, pravdivě tvrdilo $\sim v$ tam, kde my pravdivě tvrdíme v . V této formulaci je však v obou případech aplikován *naš* vlastní pojem pravdivosti, který je zde jakýmsi druhem inter-schematické invarianty. Nejenže tedy relativista potřebuje přinejmenším jeden pojem, jehož obsah se v žádném případě nemůže napříč schématy Γ a Δ měnit (rozuměj náš běžný pojem pravdy), ale chce po nás, abychom porušili logický princip non-kontradikce. Máme totiž na tentýž výrok, vyslovený v téže situaci, uplatnit svůj vlastní pojem pravdivosti, ale zároveň i jeho negaci. To už je podle mého názoru příliš.

Stejně jako Brueckner tedy dospívám k závěru, že teze silného pojmového relativismu trpí nepřekonatelnými obtížemi. Jak se ve filosofii občas stává, úvahou o problému silné konceptuální relativity, která vychází od mlhavého porozumění této doktríně, lze dospět k porozumění, že tato doktrína je mlhavá. Při bližším pohledu se vytrácí nejen provokativnost radikálního konceptuálního relativismu, posilovaná kanonádou příkladů z kulturní antropologie, ale také jeho koherence. Žádné závažné problémy naopak nevznikají v souvislosti s formulací teze *SR*, tedy s formulací konceptuálního pluralismu. Tato teze totiž jen upozorňuje na možnost, že pojmové prostředky různých konceptuálních schémat se mohou lišit.¹²

Filozofický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00, Praha 1
marvan@flu.cas.cz

¹² Za připomínky ke starším verzím tohoto článku děkuji P. Cmorejovi a L. Koreňovi. Děkuji též nadaci *Centre for International Mobility* (Helsinki), která mi umožnila pracovat na tomto článku.

LITERATURA

- [1] BLACKBURN, S. (ed.): **The Oxford Dictionary of Philosophy** Oxford University Press, Oxford (<http://www.oxfordreference.com>)
- [2] BRUECKNER, A. (1998): Conceptual Relativism. In: **Pacific Philosophical Quarterly** 79, 295–301.
- [3] FEYERABEND, P. K. (1963): How to Be a Good Empiricist—A Plea for Tolerance in Matters Epistemological. In: Nidditch, P. H. (ed.): **The Philosophy of Science**. Oxford University Press, London 1968, 12–39
- [4] FORRAI, G. (2001): **Reference, Truth and Conceptual Schemes. A Defense of Internal Realism**. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- [5] HOLLIS, M. – LUKES, S. (eds.) (1982): **Rationality and Relativism**. The MIT Press, Cambridge (Mass.)
- [6] KUHN, T. S. (1970): Reflections on my Critics. In: Lakatos, I – Musgrave, A. (eds.) **Criticism and the Growth of Knowledge**. Cambridge University Press, London, 231–278.
- [7] LEWIS, C. I. (1929): **Mind and the World Order. Outline of a Theory of Knowledge**. C. Scribner's Sons, New York / Chicago.
- [8] LYNCH, M. P. (1998): **Truth in Context. An Essay on Pluralism and Objectivity**. The MIT Press, Cambridge (Mass.).
- [9] MARVAN, T. (2002): Externalismus, pojmový relativismus a třetí dogma empirismu. In: **Filosofický časopis** 50, 3, 479–490.
- [10] MARVAN, T. (2003): Interpretability, Perceptual Sensibilities and Triangulation. Vyjde in: **Sats – Nordic Journal of Philosophy** 4, 2.
- [11] PULLUM, G. K. (1991): **The Great Eskimo Vocabulary Hoax and Other Irreverent Essays** The University of Chicago Press, Chicago.
- [12] SAPIR, E. (1924). The Grammarian and His Language. In: Mandelbaum, D. G. (ed.): **Edward Sapir: Selected Writings in Language, Culture, and Personality**. The University of California Press, Berkeley / Los Angeles / London 1985, 150–159.